

УДК 37

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ - ХАНДЫҚ ДӘУІР АЙНАСЫ

*Сейтқасымова Қ.С.,
Қазақ тілі мұғалімі
№ 2 мектеп-лицей,
Қостанай қаласы*

Аннотация

Мақалада жыраулар поэзиясы – қазақ мәдениетіне ғана тән бірегей тарихи-мәдени құбылыс екендігі қарастырылады. Бірегей құбылыс болатын себебі – дүние жүртының арғы-бергі тарихында қазақ жыраулары мен олардың жыр-толғауларына дәлме-дәл сәйкес келетін әдеби шығармашылық иелері де, шығармалар да кезікпейді. Ал жыраулар поэзиясының өзімен дәуірлес өзге елдер әдебиетіндегі үлгілерден бөлек арна түзеіп, өзіне ғана тән мазмұнмен және өзіне ғана тән пішінмен тарих сахнасына шығуының сыры оның қазақ топырағында тарихи оқиғалармен, тарихи жағдайлармен орайласа тууында жатыр. Осы тұрғыдан келгенде, жырауларды өз елінің арман-аңсарын, мақсат-мұратын жырлаған, халқының өмір салтын, тірлік-тынысын боямасыз бейнелеген еркін ойлы шығармашылық иелері ретінде тану абзал.

Аннотация

В данной статье рассматривается поэзия жырау как историко-культурный феномен, потому что явление уникальное – впервые в мире в истории казахской поэзии и момента их появления песни-размышления точно соответствует владельцу литературного творчества. А в литературе других стран образцов поэзии жырау отдельно отмечается со своим содержанием, в его истории присущие только ему черты с историческими событиями родного края, показывающих исторические условия появления некоторых произведений. С этой точки зрения, жырау-певец, импровизатор своей

мечты, показывающий подвиги и славу народа, образ жизни, советник и наставник правителей.

Abstract

This article discusses the poetry of Zhyrau as a historical and cultural phenomenon, because the phenomenon is unique in the world for the first time in the history of Kazakh poetry and of song-reflections exactly matches the owner of literary work. And in the literature of other countries specimens of the poetry of Zhyrau separately marked with its contents, in his history of the characteristic features with the historical events of his native land, showing the historical conditions of the emergence of some works. From this point of view, bard is a singer, improviser of his dreams, showing the exploits and fame of the people, the lifestyle, Advisor and mentor to rulers. This article discusses the poetry of Zhyrau as a historical and cultural phenomenon, because the phenomenon is unique in the world for the first time in the history of Kazakh poetry and of song-reflections exactly matches the owner of literary work. And in the literature of other countries specimens of the poetry of Zhyrau separately marked with its contents, in his history of the characteristic features with the historical events of his native land, showing the historical conditions of the emergence of some works. From this point of view, bard is a singer, improviser of his dreams, showing the exploits and fame of the people, the lifestyle, Advisor and mentor to rulers.

Түйінді сөздер: *жыраулар поэзиясы, тәрбие, тарихи-мәдени құбылыс, ұрпақ, аңыз, жыр-толғау, ел тағдыры.*

Ключевые слова: *поэзия жырау, воспитание, культурно-исторический процесс, поколение, легенда, песня-размышление, судьба народа.*

Key words: *poetry Zhyrau, education, cultural-historical process, generation, legend, song and reflection, the fate of the people.*

Жыраулар поэзиясы – қазақ мәдениетіне ғана тән бірегей тарихи-мәдени құбылыс. Бірегей ұбылыс болатын себебі – дүние жұртының арғы-бергі тарихында қазақ жыраулары мен олардың жыр-толғауларына дәлме-дәл сәйкес келетін әдеби шығармашылық иелері де, шығармалар да кезікпейді. Ал жыраулар поэзиясының өзімен дәуірлес өзге елдер әдебиетіндегі үлгілерден бөлек арна түзеп, өзіне ғана тән мазмұнмен және өзіне ғана тән пішінмен тарих сахнасына шығуының сыры оның қазақ топырағында тарихи оқиғалармен, тарихи жағдайлармен орайласа тууында жатыр. Жыраулар поэзиясының XV-XVIII ғасырларда қанат жая дамуының ең негізгі себебі – жыраулардың дербес елде өмір сүріп, өз елінің тағдырына, болашағына қатысты ойларын ашық айтуға мүмкіндік алуында жатыр. Осы тұрғыдан келгенде, жырауларды өз елінің арман-аңсарын, мақсат-мұратын жырлаған, халқының өмір салтын, тірлік-тынысын боямасыз бейнелеген еркін ойлы шығармашылық иелері ретінде тану абзал.

Әлбетте, қазақ жыраулары тарихи-мәдени құбылыс ретінде бір ғана жыл аясында пайда бола қалмағаны анық. Жыраулар поэзиясының кемелдене өркендеу дәуірі XV-XVIII ғасырларға тән болғанымен, оның алғашқы бастаулары XV ғасырға дейінгі жылдарда жатқаны және жаңа тұрпатты поэзияның ізашар өкілдері есімдері бүгінгі ұрпаққа аңыз болып жеткен шешендер мен алғашқы жыраулар болғаны шүбәсіз. Аңызбен астасып кеткен тұлғалар арасынан өмірде болғандығы күмән келтірмейтін жырау – Сыпыра Сұрғалтайұлы. Себебі халыққа кеңінен таралған эпостық жырларда, сондай-ақ кейінгі жыраулардың жыр-толғауларында Сыпыра жыраудың есімі аталып қана қоймай, оның өзі өмірде болған адам ретінде бейнеленеді. Сонымен қатар, оның бүгінге дейін жеткен жыр-толғаулары да Сыпыра жыраудың тарихи тұлға екенін дәйектей түседі. Осы жағдайларға қарасақ, жыраулар поэзиясының өзіндік үрдіс-үлгісі XV ғасырдан бұрын, яғни Сыпыра Сұрғалтайұлымен қатар жасаған жыраулардың шығармаларында қалыптаса бастағанына ден қоюға болады. Егер жыраулар поэзиясының Қазақ хандығы тарих сахнасына шықпай тұрып пайда бола бастағанына ден қойсақ, онда қазақ халқының ұлт ретінде ұйыса бастауын да XV ғасырға дейінгі кезеңнен іздеу

орайлы болмақ. Өйткені қандай да бір ұлттың жеке ұлт екендігін ай ақтайтын факторлардың бірі сол ұлттың өзіне ғана тән тілі, мәдениеті екендігі белгілі. Ал жыраулар поэзиясының Қазақ хандығына дейін де көрініс беруі Әбілқайыр ханның билігі аясында тірлік етіп жатқан сан түрлі жұрт арасынан белгілі бір рулар мен тайпалардың өмір салты, мақсат-мұраты тұрғысынан бір арнада тоғыса бастағанын танытады. Демек, қазақ халқы XV ғасырға дейін-ақ жеке ұлт ретінде ұйысып, мақсат-мүддесі мен өмір салты ортақ жұрт ретінде тірлік ете бастаған.

Ал 1456 жылы дербес Қазақ хандығының құрылуы – сол ортақ мақсаттың тарихи шешім табуы [1]. Бұл ойдың шындықтан алшақ кетпейтінін Сыпыра жыраудың толғауынан алынған сөздер де тиянақтай түседі: ...Мен дүниеге келгенде Әділетсіз хан көрдім, Сауға болған дұшпанға Есепсіз жүрген мал көрдім. Алла тағала әмбеге Бөліп берген ырысты. Соның үшін, хан ием, Көксемегей ұрысты. Бейнетпен мал жинаған Мәртебесі мол болар. Бейнетқордың малы өсер, Тама-тама көл болар. Момын елдің жаны өсер, Ақырында ел болар. Жанжалкеш ел жауласып, Жұрт арасы қан болар. Қара жермен тең болар. Ұрысты онша көксеме, Етек тарылып жең болар. Бағы тайса еліңнің, Қақаған қыс болса да, Мұз айырылып сен болар. Момын елге тимегін, Кеуілінде мұңлы шер болар. Ерегісіп қоймасаң, Ызалы ел бірігіп, Қылыш алып қолына, Қатыны да ер болар, Сеніменен тең болар. Күшейіп кетіп ел сенен, Етек-жеңің сел болар.

Толғаудан ұзақтау үзінді алып отырған себебіміз – Сыпыра жырау өмір сүрген жылдардағы ел тірлігінің қандай сипатта болғанына, елдің нені көксегеніне ой көзін жүгірту. Үзіндідегі «Мен дүниеге келгенде...» деп басталатын тармақтан «Етек тарылып жең болар» деген тармаққа дейінгі аралықта айтылған мазмұнға қарасақ, ел билеген әміршінің халыққа тізе батырған өктемдігін, ұрыс-жанжалға құмарлығын, соның салдарынан ел ішінде береке-сіздік орын алғанын аңғарамыз. Осыдан кейінгі толғау жолдары берекесіз тірліктен қажыған елдің ырзықты-несібелі өмір сүруді арман еткенін аңдатады. Ел көңілінде басқаша өмір үрдісін орнықтыруға мүдделі ниет туа бастағанын төмендегі жолдар әсіресе анық көрсетеді: ...Ызалы ел бірігіп, Қылыш алып қолына, Қатыны да ер болар, Сеніменен тең болар. Күшейіп кетіп ел сенен, Етек-жеңің сел болар. Демек, 1456 жылы дербес Қазақ хандығының құрылуы – ызалы елдің бірігіп, өзінің дербес өмір салтын түзуге деген ұмтылысының жемісі. Ал жырау айтып отырған «ызалы ел» – өктем ханның тізесі батқан рулар мен тайпалар. Осы жағдайларға ден қойсақ, дербес Қазақ хандығының сүйегін құраған жұрт осы «ызалы ел» екенін бағамдаймыз. Ал әділетсіз хан билігінен әбден қажыған «ызалы елдің» ортақ мұратқа жұмылып, дербес ел ретінде өмір сүруге талпынуына ықпал еткен, басқаша айтқанда, «әділетсіз хан» билігі астында «кеуілі мұңлы шерге» толған «момын елдің» тәуелсіз жаңа мемлекет құруға мүдделі болуына идеологиялық негіз салғандар сол елдің мұңын мұндап, жоғын жоқтаған жыраулар болғаны анық.

Тарих сахнасына жаңа мемлекет – Қазақ елінің шығуына идеологиялық негіз дайындаған алғашқы жыраулардың көпшілігінің есімдері де, халықты жаңаша өмір сүруге үндеген шығармалары да бүгінде белгісіз. Әдебиет зерттеуші ғалымдардың мұрағат құжаттарынан, ел арасында айтылып жүрген ауызекі әңгімелер мен аңыздардан тірнектеп жинаған еңбектерінің арқасында Қазақ хандығына дейін жасаған жекелеген жыраулардың аты-жөндері, жыр-толғауларының үзінді-үзіктері белгілі болды. Мұндай сөз иелерінің қатарында Сыпыра Сұрғалтайұлынан басқа, Кетбұғы, Жұмақұл сияқты жыраулар аталады [2]. Сондай-ақ, Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңде өмір сүріп, ел жадында сөз қалдырған жыраулардың бірі Қодан-тайшы екендігі де анық. Оның өз баласы Дайырқожа өліміне байланысты айтқан жыры бүгінде көкірегі ашық жұрттың бәріне белгілі. Дербес Қазақ хандығына дейінгі кезеңде өмір сүрген жыраулар мұрасынан осы уақытқа дейін сақталып жеткен Сыпыра жырау мен Қодан-тайшы сөздерін хандық дәуірдегі жыраулар шығармаларымен салыстыра қарасақ, жыраулық поэзия дәстүрінің ілкі нышандары арғы жылдарда жатқанын қапысыз түсінеміз.

Себебі жыраулар поэзиясының ізашарлары мен сол поэзияны кәркемдік кемелдікке жеткізген тұлғалар еңшісіндегі шығармалардың сыртқы пішінінде, яғни ырғ ақ, буын, бунақ,

интонация сияқты элементтерде айырмашылық мүлдем жоқ. Ал көркемдік мазмұн тұрғысынан келгенде, алғашқы жыраулар поэзиясында белгіленген көркемдік бағдар кейінгі толқында жан-жақты тармақталып, кеңінен өрістегенін байқаймыз [3]. Шығармашылық даму жолында мұндай өзгерістердің болуы – заңды жәйт. Өйткені – дербес Қазақ хандығына дейінгі өмір мен дербес ел өмірінде айырмашылықтар бар. Міне, сол айырмашылықтар өмір бейнесі – поэзияда көрініс тапқан. Демек, поэтикалық көркемдік үлгісі Сыпыра, Кетбұғы, Жұмақұл, Қодан-тайшы шығармаларында жатқан XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы – хандық дәуірдегі ел өмірінің көркем бейнесі. Олай болса, жыраулар поэзиясында өз дәуіріндегі ел өмірі қалай бейнеленген? Бұл сұрақтарға жауап іздеу жыраулар поэзиясындағы көркемдік мазмұн мәселесін зерделеуге жетелейді. Ал көркемдік мазмұн – әдеби шығармалардың оқиға желісін, тақырып, идеясын сөз етумен шектелмейтін поэтикалық мәселе. Бұл тұста назар аударуды қажетсінетін көптеген көркемдік сипаттар бар. Солардың бірі – көркемдік әдіс, ағым-бағыттар және солардың жетекші мән иеленуіне себепкер болған жағдайлар.

Жыраулар поэзиясы – реалистік және романтикалық көркемдік әдістерді тел тоғыстырған әдеби құбылыс. Аталмыш екі әдістің жыраулар шығармашылығында өзара ұштаса көрініс табуының негізгі екі себебі бар. Оның бірі – өздерінің жыр-толғауларына арқау еткен мәселені жыраулардың өмірлік шындықтан алуы және сол шындықты халық көңіліне ұялайтындай мазмұнда шынайы жырлауға ұмтылуы болса, екінші себебі, – яғни романтикалық әдістің көрінуі, – жыраулардың шығармашылық ұстанымының халықтық арман-мұраттардан өріс алуында жатыр. Дәл осы романтикалық әдіске ден қоюшылық, әсіресе, қазақ жұртының дербес ел болуға бет түзеген кезеңінде өмір сүрген жыраулар поэзиясына етене болып келеді. Оның сыры өз билігін өз қолына алып, өзінің жаңа мемлекетін құруға ұмтылған халықтың романтикалық сезімге толы асқақ арманымен байланысты. Жалпы, мұндай жағдай жаңа өмір құруға ұмтылған кез келген халықтың тарихына тән көрініс болып келетіні белгілі. Осындай халықтық романтика жыраулар поэзиясына да әсер еткені анық.

Осы орайда ескеру абзал, романтикалық әдістің негізгі ерекшеліктерінің бірі суреттеген жәйтті я асқақтата, я құлдырата жеткізуі болып келеді. Нақтылай айтқанда, романтизмге бағдар ұстанған шығармашылық иесі абзал сезімдерді, игілікті іс-әрекеттерді асқақтата көрсетсе, соған керісінше, қайғылы жағдайды, келеңсіз мінез-құлықтарды, ұнамсыз жәйттерді мейлінше құлдырата ұсынатыны белгілі. Мысал үшін XV ғасыр жырауларының төмендегі жолдарына зейін салып көрелік. Ата жұрт – Еділдің суретін Қазтуған жырау былайша асқақтатса: ...Салп-салпыншақ анау үш өзен – Салуалы менің ордам қонған жер, Жабағылы жас тайлақ Жардай атан болған жер, Жатып қалған бір тоқты Жайылып мың қой болған жер; Жарлысы мен байы тең, Жары менен сайы тең, Ботташығы бұзаудай, Боз сазаны бұзаудай... Қайран менің Еділім!. Шалқиіз жырау толғауында Орманбет биден айырылған елдің қайғысы былайша бейнеленеді: Орманбет би өлген күн – Он сан ноғай бүлген күн; Жез қарғылы құба арлан Жетіп түлкі ала алмай, Жалған аңын ала алмай, Қорашыл төбет болған күн; Оң қанатын теріс соғып, Лашын құс қу ала алмай қалған күн... Дәуірлес қос жыраудың бірі Еділдің қайырлы қоныс ретіндегі қадірін, енді бірі Орманбет бидің қалың елдің тұтастығына сызат түсіруге жол бермеген қасиетін өмірлік реалиялардан асыра, романтикалық мәнерде бейнелесе, оның сыры ата жұрт – Еділ мен қабырғалы елді әділ төрелігіне ұйытқан Орманбет биді халықтың қастер тұта бағалауында жатыр. Ата жұрттан да, аталы сөз иесінен де айырылып, көңіліне алаң қонақтаған ел дербес хандық құрып, өз тізгінін өз қолына алған тұста көңіліне сенім ұялап, рухы асқақтай, мінезі айбындана танылады.

Міне, ел көңіліндегі дәл осы ахуал жыраулар поэзиясынан айқын көрініс тапқан. Қазақ хандығының алғашқы дәуіріндегі жыраулардың жыр-толғауларында өр рух, асқақ сезімнің көл-көсір шалқып-тасып жатуының сыры – сонда. Демек, қазақ жырауларының поэзиясындағы романтика – көркемдік әдіс қана емес, сол дәуірдегі қазақ баласының қай-қайсына да тән болған асқақ рухтың көрінісі, қазақ баласының ішкі болмысындағы алуан-алуан сезім күйлерінің бейнеленуі, яғни жаңа мұраттар мен ұлы мақсаттарға ұмтылған елдің тұтастай өмірінде жетекші мән иеленген халықтық романтиканың поэзия тілімен сөйлеуі. Бұл тұрғы-

дан келгенде, жыраулар поэзиясы – қазақ баласының болмысына ежелден етене өр мінездің айнасы. Ал, жүрегінде ұлы армандар атойлаған елдің баласы – ер, мінезі өр келетіні мәлім. Ұлы армандар жолында ол өлімнен де сескенбейді. Асқақ рухты елдің баласы ажалдың өзін тандайды. Оның: «...Оқ қылқандай шаншылса, Қан жусандай егілсе, Аққан судай төгілсе, Бетегелі Сарыарқаның бойында Соғысып өлген өкінбес!» (Доспамбет жырау) – деп тілек етуі де сондықтан. Дербес хандық құрып, мерейі тасыған елдің көңіл ауанына тән болған осы іспетті романтикалық өрлік XV-XVI ғасырларда жасаған жыраулар поэзиясында басымдық иеленсе, содан кейінгі дәуірлерде жыр туындатқан жырауларда реалистік бояу маңыз ала бастайды.

Мәселен, XVII ғасырдағы жыраулар поэзиясының өзінде алдыңғы дәуірлерде жасаған жыраулар поэзиясына тән болған романтикалық бояу азая береді. Оның есесіне, өмірлік шындықты тануға мүмкіндік беретін суреттер мен бейнелеу тәсілдері бел ала түседі. Мәселен, Жиембет жырау шығармаларынан оның өз өмірінің көріністерін танысақ, Марғасқа жырау сөзінен Есім хан мен Тұрсын ханға байланысты оқиғаларды, сол оқиғаларға себеп болған жағдайларды, соңғы шешімін аңдай аламыз. Аталмыш жыраулардың туындыларынан осы іспетті жәйттердің анық танылуының сыры олардың шығармашылығында реалистік әдістің жетекші орын алуына қатысты. Алғашында романтикалық әдіспен тоғыса көрінген реализм XVIII ғасырдағы жыраулар үшін негізгі көркемдік әдіске айналды. Бұл тұста тіпті дидактикалық жыр-толғаулардың өзінде реалистік бейнелер маңызды роль иеленді. Мысалға жүгінелік: «Жақын жерден шөп жесе, Жердің сәнін кетіретер. Ағайынның аразы Елдің сәнін кетіретер. Абысынның аразы Ауыл сәнін кетіретер» (Бұқар жырау).

Толғау ел мен жердің берекесі кетпеу үшін қандай әрекеттер мен қылықтардан аулақ болу қажеттігін өсиет ететін дидактикалық мазмұнға құрылған. Мақсат – тағылымды ой-идея ұсыну. Дегенмен, осы толғаудан романтикалық идеал бейнелер де, суреттеулер де ұшыраспайды, есесіне, кәдімгі өмір шындығына сүйенген ой түйіндері алға тартылған. Тіпті, жыр-толғауларынан асқақ болмысы, романтикаға құштарлығы сезілетін Ақтамберді жыраудың өзі романтикалық идеал – армандарға бой алдырмайды. Оның романтикалық арманының өзі реалистік мұраттардан, сол мұраттарды бейнелейтін реалистік көріністерден жинақтала келіп, алға тартылады. Жыраудың романтикалық арманы бейнеленетін туындысы – «Күлдір-күлдір кісінетіп...» деп басталатын толғауы. Тұтастай алғанда көңілді романтикалық сезім күйлеріне бөлейтін осы толғауда өмірлік шындықтан алшақ кетіп, идеал арманнан алынған бірде-бір сурет, бірде-бір көрініс жоқ. Мәселен, төмендегі үзіндіні алып көрелік: «...Пышақтан малым кетпесе, Қазаным оттан түспесе, Ауылдан топыр үзілмей, Ошақтың оты өшпесе, Май жемесе қонағым, Қан жемесе барағым, Он кісіге жараса Бір кісіге арнап тартқан табағым!...» Байқалып тұрғандай, жыраудың арманы асқақ.

Алайда бұл арманды өмірлік шындықтан алшақ жатыр деуге келмейді. Себебі – ел ішінде береке тұнып, ниет түзелсе, жырау арманының қай-қайсы да орындалуы әбден ықтимал. Ал бұл арманның идеал өмір секілді сезілуінің өзі өмірлік шындықтан туып жатыр. Бұл тұстағы өмірлік шындық – қарама-қайшылықтарға толы адам болмысы. Осы орайда «XVII-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясында реалистік әдістің жетекші роль иеленуінің сыры неде?» деген сұрақтың тууы заңды. XV-XVI ғасырларда романтикалық әдістің басымдық танытуы дербес мемлекет құруға ұмтылған халықтың асқақ арманымен байланысты екенін жоғарыда айтқан едік. Ал XVII-XVIII ғасырлар – Қазақ хандығының іргесі бекіп, тіршілік ету кеңістігі, яғни мемлекеттік территориясы біршама тұрақтала айқындалған дәуір. Осыған орай, қазақ жерінде қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесін тиянақтай орнықтыруға ұмтылыс басталды. Бұл жағдай қазақ қоғамының қандай сипатта өркендеуі қажеттігін белгілеуді талап етті. Осы қажеттілік сол уақыттағы қазақ қоғамының жай-күйін нақтылай тануға себепкер болды. Әрине, мұндай әрекеттердің арнайы қаулы қабылданып, сол қаулы аясында жасалмағаны түсінікті.

Дегенмен, сол дәуірдегі ел көсемдері, яғни ел тізгінін ұстағандар мен жалпы қоғамдық санаға ықпал ете алатын күштер өз тұсындағы әлеуметтің тірлік-тынысын зерделей танып,

сол негізде қазақ қоғамын нығ айтуға жол ашатын әрекеттер жасау қажеттілігін іштей сезінгені және сол бағытта әрқайсысы қал-қадерінше әрекеттер жасағаны анық. Ал хандық дәуірдегі қазақ қоғамының санасына аса ықпалды күштер жыраулар мен би-шешендер болғаны және олардың өз қабілеті мен мүмкіндігін өз елін өркендетуге жұмсағаны даусыз. Ел тірлігін, қоғам тынысын нақтылай тануға ұмтылыс өмір шындығына үңілуге бастамақ. Ал жыраулар шығармашылық әрекет иелері болғандықтан, олар өздерінің танып-таразылаған жәйттерін жыр-толғауларында бейнелейтіні түсінікті. Демек, XVII-XVIII ғасырлардағы жыраулар елдің арман-аңсарларынан гөрі, өмір салтына, тіршілік сипатына баса назар аударды және аңдап-аңғарғандарын шынайы бейнелеу арқылы қазақ қоғамын жақсы мен жаманды таразылай бағалап, жақсылыққа бағыт ала дамуға жетеледі [4]. Осы дәуірдегі жыраулар поэзиясында реализмнің басымдық танытуының себебі де сондықтан.

Бұл тұрғыдан келгенде, XVII-XVIII ғ асырлардағы қазақ жыраулары – өмір шындығына бағдар ұстанған шығармашылық тұлғалар, әрі сол шындық негізінде қоғамды жетілдіруге қызмет еткен ойшыл қайраткерлер. Бұл пікірге дәйек болар сөз үлгілері қазақ жырауларының қай-қайсынан да табылады. Мәселен, Бұқар жырау ұлағатына қарайық: «...Ер жігіттің қадірін Ағайын білмес, жат білер. Қойға қошқар құт болса, Қозы құрттан өлмейді. Қой бітерде қотаншы ит Бөріге қой бермейді. Ауылда адам бар болса, Ауыл ала болмайды. Ел иесі құт болса, Халқы ала болмайды...» Осы мәтінде жырау айтып тұрған жәйттің бәрі – өмір шындығы. Жыраудың сол шындықты көрсетудегі мақсаты – елге құт қонақ тату. Ал елге құт дару үшін ел ішінде алауыздық болмау керек, алауыздық болмау үшін ел иесі әділ болуы керек. Толғаудан танылған осы сипаттарды ескерсек және күнделікті өмірінде жыраудың өзі сол мақсатқа қызмет қылғанын ойға алсақ, сондай-ақ, бұл қасиеттің жалғыз Бұқарға ғана емес, барша қазақ жырауларына тән болғанын ойда ұстасақ, жыраулардың сөзі мен ісі бір арнада тоғысқан қайраткер тұлғалар болғанын анық бағамдаймыз. Шығармашылық әрекетінде, азаматтық әрекетінде халықтық мұратқа қызмет етуді көздеген жыраулардың осы мақсат жолындағы басты құралы жыр-толғаулар болса, ықпалды әдеби тәсілдерінің бірі дидактика болды.

Жыраулар поэзиясындағы дидактика – өзімен-өзі оқшау жатқан өнегелі сөз, тағылымды ой-идея емес, жыраулар ұстанған көркемдік әдістердің талабына лайықтала, жыраудың азаматтық көзқарасына нәрісала көрінетін көркем идеялар жиынтығы [5]. Жыраулар дидактикасынан ел болу, өмір мәні, адам жаратылысы, замана жайы тәрізді сан қилы мәселелерге арналған жүлге-жүлге ой-идеяларды молынан ұшырастыруға болады және бұл идеялар түрлі дәуірлерде әлеумет түсінігін ел айықтала жаңғырып, жаңара көрініп отырады. Мәселен, жыраулар жиі назар аударатын адам болмысындағы қасиеттердің бірі – жақсылықпен жамандық жайы болса, бұл мәселе XVI ғасырдағы Шалкиіз толғауында: «Жақсының жақсылығы сол болар – Жаманменен бас қосып, Сөйлемекке ар етер; Жаманның жамандығы сол болар – Сөйлесе дәйім бетін қара етер...» – деген мазмұнда жырланса, XVIII ғасыр жырауы Ақтамберді осы мәселені: «...Білімді туған жақсылар Азда болса, көппен тең. Жақсысы кеткен ауылдың Артынан жақсы шықпаса, Өртеніп кеткен жермен тең...» – деп толғайды. Қос жыраудың айтар ойы үндес болсада, көркемдік мақсатта айырмашылық бар. Оның себебі жыраулар өмір сүрген дәуірдегі әлеуметтің таным-түсінігінен туындап жатыр.

Нақтылай айтқанда, Шалкиіз дәуірі үшін болмыс-бітімі бөлекше жаралған ерекше тұлғаны аңсау, соның жолына еру маңызды болса, Ақтамберді дәуіріндегі жұрт ақыл-парасатымен елді ұйытып, берекеге бастайтын тұлғаны көксейді. Белгілі бір дәуірге тән таным-түсініктегі сәл ғана айырмашылықтың өзі шығармашылық иелерінің көзқарасына, соған орай олардың көркемдік әдістеріне әсер ететінін және жыраулардың өз дәуіріндегі халық санасындағы құбылыстарды бейнелегенін осы мысалданда байқауға болады. Қазақ жыраулар поэзиясының хандық дәуірдегі ел өмірінің көркем бейнесі болып табылатынын дәйектейтін сипаттардың бірі – жыр-толғаулардың кейіпкерлері мен қаһармандары. Жыраулардың негізгі қаһармандары – ел, ел билеген хандар және қолбастаған батырлар. Хандармен батырлардың жыраулар поэзиясында маңызды орын иеленуіде замана тынысы мен тікелей

байланысты. Елішіндегі береке мен жердің бүтіндігіне алаң жыраулар елге тұтқа тұлғалардың ұсақ-ұлаң кемшіліктерінің өзі ел тағдырында зор маңыз алатынын анық түсінетіндіктен, өз қаһармандарының жақсы әрекеттерін халыққа өнеге ете, асқақтата жырласа, көңілге кірбің түсіретін мінездерін аяусыз сынайды және мұндай шығармашылық мінез: «Ай, хан, мен айтпасам білмейсің, Айтқаным көнбейсің. Шабылып жатқан халқың бар, Аймағын көздеп көрмейсің. Қымыз ішіп қызарып, Мастанып, қызып терлейсің. Өзіңнен басқа хан жоқтай Елеуреп неге сөйлейсің?!» – деп айбындана сөйлейтін Асан қайғыдан бастап, бір сәт астамшылыққа бой алдырған ханды: «Ай, Абылай, Абылай, Сен мен көргенде Тұрымтайдай ұл едің, Түркістанда жүредің, Әбілмәмбет патшаға Қызметкер болып тұредің...» – деп сабасына түсіретін Бұқаржырауға дейінгі аралықта бұлжымас дәстүрге айналған тағылымды жол сияқты көрінеді.

Жыраулар поэзиясы өз дәуіріндегі ел өмірінің көркем бейнесі болып табылатынын жыр-толғауларда суреттелетін кейіпкерлер мен қаһармандардың іс-әрекеттері, мінез-құлықтарыда айқын танытады. Мәселен, XV ғасырдағы Асан қайғының: «...Арасынан қытай, орыстың Қорғансап, тыныш жатырсың, Өзің – Жәнібек, елден асқан батырсың! Тіл алсаң, іздеп қоныс көр, Желмай мініп жер шалсам, Тапқан жерге ел көшір...» – деп келетін толғау жолдарынан өз батырлығына сенген Жәнібекханның қытай мен орыстан төнуі ықтимал қатерді аңдамай, бір сәт қамсыздыққа бой алдырғанын, оның бұл қылығы ел көңіліне алаң кіргізгенін көрсек, XVII ғасырдағы Жиёмбет жырлары Есімхан тұсында ел арасында берік тәртіп орныққанын аңдатады. Ал Ақтамберді, Үмбетей, Бұқарлардың жыр-толғауларынан XVIII ғасырдағы ел өмірінің түрлі көріністері мен қатар, жекелеген адамдардың ұнамды-ұнамсыз іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын көреміз және сол әрекеттердің арғы астарына дендей көз салар болсақ, ел тірлігіндегі жақсылы-жаманды оқиғаларды, әртүрлі әлеуметтік қарым-қатынастарды аңғарамыз. Ал жыраулар поэзиясында ел өмірінің алуан мазмұнда көрініс табуы және солардың бәрінде береке-бірлікті ұлағат етуге бағдар ұсталуы – жыраулардың өз дәуіріндегі өмір шындығын алға тарта отырып, елді жақсылыққа бастауды мақсат тұтқан және сол мақсат жолында қызмет қылған қайраткер тұлғалар болғандығының айқын айғағы.

Әдебиетгізімі

- 1 Жолдасбеков М. Асыларналар. – А., 1986.
- 2 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – А., 1994.
- 3 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – А., 1991.
- 4 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – А., 2006.
- 5 Сыдықов Қ. Ақын-жыраулар. – А., 1974.